

Quantitative and Qualitative Content Analysis of the Use of Quranic Verses in Mersad-ol-Ebad*

Fatemeh Amirabadi Farahani¹ | Ahmad Khatami² | Jalil Tajleel³

Abstract

1. Introduction

Mystical literature is one of the categories that occupies a large part of Persian literature. One of the authentic and unique sources of Islamic mysticism is the Holy Quran, upon which mystics have always tried to build all their ideas and their poetic or prose works. One of the important points in mystical texts is the special attention of mystics to the representation and evidence of the verses of the Holy Quran for greater effectiveness of their word. Mersad-ol-Ebad, Najm al-Din Raazi's masterpiece, is one of the most beautiful and inspiring mystical writings in terms of prose. This work is so important and wide-ranging that mystics after Najm Razi, including Molavi and Hafez, are all influenced by it in some way. Najm Razi has used a lot of verses and hadiths in his discussions in Mersad-ol-Ebad. For this purpose, through reviewing the literature related to the use of verses in literary texts, this study intends to provide a relatively comprehensive understanding of the patterns and methods of using verses.

* Article history:

Received: 5 May 2024

Received in revised form 16 June 2024

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 27, No. 55, Spring and Summer 2024

Accepted: 29 June 2024

Published online: 13 August 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Ph.D. student in Persian language and literature, Department of Science and Research, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: amirabadifarhani.fa@gmail.com
2. Professor of the Department of Persian Language and Literature, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (Corresponding author). A_Khatami@sbu.ac.ir
3. Professor of the Department of Persian Language and Literature, University of Tehran, Iran. tajlil52@gmail.com

In this regard, while presenting a systematic and objective methodological framework, an attempt is made to explain the quantity and quality of the application of the verses of Qur'an in Mersad-ol-Ebad. In other words, the main question of this research is based on the question to what extent did Najm Razi use Quranic verses in his work? Also, how was the quality and method of using the verses?

2. Methodology

This article uses quantitative and qualitative content analysis method. For this purpose, a comparative model for the typology of the use of verses in interpretive prose texts is presented. Then, based on this model, the extent to which these types of applications are used in the studied texts is measured. Content analysis, like other empirical techniques of measurement in the social sciences, has a research design that should guide the research. The research design in a content analysis, after the general stages of a research - which includes defining the concepts, purpose and problem of the research - includes the following:

1. Definition of relevant content
2. Operational definition of concepts
3. Writing coding instructions
4. Statistical society

3. Discussion

Najm al-Din Razi has mentioned Quranic verses 842 times in Mersad-ol-Ebad, of which 520 cases are propositional testimony, 41 cases are lexical testimony, 215 cases are reverse interpretation of esoteric ijtiḥad, and 52 cases are direct interpretation of esoteric ijtiḥad. In this work, 89 surahs of the Quran are mentioned by Najmuddin Razi. Surah Baqarah with 78 cases, Araaf with 53 cases, Anam with 39 cases, and Aal Imran with 30 cases have the most references, respectively.

The main use of these verses is in a rhetorical way, and the high frequency of this use can be a reason for the nobility and humanity of the author of the work with divine verses, a way that is mainly used to

embellish words, emphasize and confirm, and even to defend mystical opinions and thoughts. . Najm al-Din Razi has 561 cases of rhetorical use of verses in *Mersad-ol-Ebad*, the majority of these uses (i.e. 520 cases) is the reference of a complete statement of verses or even the entire noble verse, and there are only 41 cases of verbal reference in the work, which is It includes a small contribution to the propositional statement.

Propositional attestations are done in two ways: lexical attestation in words and meaning. In the use of lexical attestation, one or two words from the verses of the Holy Quran are used in the text, which are sometimes so mixed with the text that unfamiliarity with the word of revelation does not recognize the presence of the Qur'an. Sometimes the presence of these one or two words is evident next to the writer's words, but it is present only for the purpose of embellishing the words or completing the content and in the form of an additional or descriptive composition.

In the application of propositional attestation, the amount of attestation of the verses of the Holy Quran is beyond one or two words and includes a sentence of a verse or the whole of it. This type of attestation is also used in two methods of guaranteeing and solving, which is used in the method of guaranteeing the same Qur'anic phrase or with minimal changes, and in the method of solving the appearance of Qur'anic phrases, it is adopted and used according to the content of the speech (Nil Saz, 1392: 7). This use is very common in *Mersad Ebad*. Najm al-Din Razi in *Mersad-ol-Ebad*, during various discussions, uses verses that have a direct content connection, and in some cases, after the verse, a phrase equivalent to the Persian translation of the verse is used. Sometimes the use of lexical attestation during speech is in an indirect way in connection with the text and only with implicit intentions, such as blessing and blessing, embellishment of words and even expressing the nobleness of the verses of the Holy Qur'an.

Najmuddin Razi in his book *Mersad-ol-Ebad*, along with the rhetorical and martyrdom use of the Quran, has also discussed the interpretation and explanation of some verses during his discussion. This presentation of interpretation is sometimes done in a direct way and sometimes the author's goal and intention was not to provide the interpretation, but his words can be an explanation and commentary for a section or key words of the verses of the Qur'an. By analyzing

this text, 4 methods of interpretation based on the theoretical model of the research are observed. They include: Quranic ijtiḥad, narrative ijtiḥad, literary ijtiḥad and esoteric ijtiḥad.

The number of verses interpreted in a direct way in *Mersad-ol-Ebad* (64 cases out of 842 cases) indicates that the main goal of the author is not to provide mystical interpretations of the verses of the Holy Quran. The traces of ijtiḥad can be seen in his interpretation method, and the author intended to provide an interpretation everywhere, often by insisting on mystical intuition and discovery, which is the main source of the method of esoteric ijtiḥad, and presented his interpretation in 52 cases. And in a few cases, by referring to other verses of the Holy Qur'an and Prophetic hadiths, he has presented a short interpretation of the Qur'an in the manner of Quranic ijtiḥad in 1 case and narrative ijtiḥad in 5 cases. Also, in 6 cases, he has provided ijtiḥad interpretation based on literary topics.

In 217 cases of the application of the verses of the Holy Quran, Najmuddin Razi's words can have an interpretative function, and in 215 cases, it is an indirect or reverse interpretation of ijtiḥad, and only 2 cases are ijtiḥad with narrative sources and literary discussions.

4. Conclusion

What can be understood from the text of Najmuddin Razi is that in most cases he does not intend to interpret the words of revelation, but his method when presenting the interpretation is such that at the beginning of some chapters, the first verse is mentioned and the narration of the Prophet (PBUH) is followed by the explanation and interpretation. The verse is interpreted in various ways, which of course is mostly esoteric ijtiḥad (52 cases). The use of indirect interpretation is found frequently in *Mersad-ol-Ebad*, about (215) examples were found that the author's purpose is not to express the interpretation, but his words can have an interpretive function and it is in the form of an esoteric ijtiḥad interpretation. In the presentation of esoteric ijtiḥad interpretations, he has acted in the style of Qushiriyah's treatise, which first mentions the verse and then the narration of the Prophet (pbuh), but he has not used the sayings of the sages of mysticism like Qushiriyah. In some cases, other methods of interpretation such as Quranic ijtiḥadi (1 case), narrative (5 cases) and

literary (6 cases) can also be seen, and pure esoteric interpretation is rarely seen in his book, and this in itself shows the accuracy and caution of Najmuddin Razi in his statement. It is a mystical interpretation. Sometimes in his presentation style, a kind of combination of narrative, Quranic and ijthad interpretation methods can be seen. Also, in the review of his esoteric ijthad interpretations, normative interpretations have been presented.

Keywords: Mersad-ol-Ebad, Rhetorical use, Analytical use, Interpretive use.

How to cite: Amirabadi Farahani., Fatemeh, Khatami, Ahmad., & Tajleel, Jalil. (2024). Quantitative and qualitative content analysis of the use of Quranic verses in Mursada Abad. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27(55), 31-66. <http://doi.org/10.22103/jll.2024.23381.3132>

References

- Ahmadipour Anari Zahrahi and Jafari Kamangri, Fatemeh .(2022). "The literary and semantic functions of the divine names in the Persian phrases of the guardians of the people". *Textual Studies of Persian Literature*. 14(2) 69-81. (in Persian)
- Ajeh, Taqi, and Qadri, Fatima.(2021). "The rhetorical and structural function of verse 17 of Surah Anfal in the explanation of al-Tarif and Mursa al-'Abd with an intertextual approach". *Literary Arts*, 13(1 (Piapi 34)), 59-76. (in Persian)
- Ali Jula, Elham.(2018). "Applied Study of the Methods of Applying Verses in the Unseen Rashhat in the Research of the Sufi Path, Nafta al-Masdoor, Morsad al-'Abd and Kashf al-Mahjub", *International Conference on Language, Literature and Culture Studies*, pp. 37-54. (in Persian)
- Babaei, Ali Akbar.(2002). *Interpretive Schools, Publisher of the Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities* (Samt). Humanities Research and Development Center - Tehran, Iran. (in Persian)
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Dehkhoda Dictionary*. (in Persian)
- Dhahabi, Mohammad Hussein .(2002). *Al-Tafsir and Al-Mufsirn*, vol.

- Hadi, Rouhollah, and Wazirzadeh, Mohammad Bagher. (2017). "Knowledge and analysis of how to interpret Quranic verses in non-interpretive Persian mystical prose texts. *Mystical Studies*, 13(1), 177-199. (in Persian)
- Haidari Hassan .(2015). "The Connection of Verses and Arrays in Marsad al-Abad". *Quarterly of Quranic Literary Studies* 2(4) 113-133.
- Ismailpour, Mohammad Mehdi.(2016). "Quran and Hadith, the inspiration of Najmuddin Razi's mystical views in Marsa al-Ebad. *Lights of Knowledge Quarterly*, 4(2), 75. (in Persian)
- Marfat, Mohammad Hadi .(1990). *Qur'anic Sciences*, Al-Tamid Cultural Institute and Samt Organization, Tehran. (in Persian)
- Mohammadi Mehr, Gholamreza. (2010) *Content Analysis Method (Practical Research Guide)*, Tehran: Danesh Negar. (in Persian)
- Mottaqizadeh Isa and Khoda Yar, Ibrahim .(2016). "Arabic epics in Persian prose texts (an applied study of the methods of influence of Arabic epics in Persian prose texts based on ten works from the 4th to 6th centuries AH)". *Applied literature research.*; 4 (3) :1-25. (in Persian)
- Muzaffari, Hussain.(2017). "Controls of the Mystical Interpretation of the Holy Quran". *Lights of Knowledge Quarterly*, 7(2), 33-(in Persian)
- Nil Saz, Nusrat and Baba Ahmadi Milani, Zohreh. (2016). "Typeology of Quranic Martyrdoms of the Sermon of Sacrifice". *Siraj Munir*, 7(23), 31-54. (in Persian)
- Qasempour, Mohsen .(2003). "A Look at the Methodology of Interpretation of the Imams (AS)". *Scientific Research Quarterly*, 8(29), 233-247. (in Persian)
- Qasempouri Mohseni and Ghorbanpouri Hossein. (2016). "Najmuddin Razi's Hadith Approach in Marsad al-Ibad". *Hadith Studies*, 8(2) 147-166. (in Persian)
- Ragheb Isfahani, Hussein ibn Muhammad .(1983). *Vocabulary of the words of the Qur'an*, Beirut: Dar Al-Qalam. (in Persian)
- Rezaei Isfahani Mohammad Ali. (2003). *Textbook of Quranic Interpretive Methods and Tendencies (Logic of Quranic Interpretation)*. Compiled by the Office of Text Compilation and Curriculum Publication Specifications: Qom World Center for Islamic Sciences. (in Persian)
- Tabatabaei, Seyed Mohammad Hussein .(2003). *The Libra in the Interpretation of the Qur'an*, University of Teachers of Scientific Academy, Qom, BTA. (in Persian)

- Yazdan Panah, Sayyed Yadullah .(2013). "A Study of the Principles and Foundations of Mystical Interpretation from the Perspective of Narrations. *Lights of Knowledge Quarterly*, 3(1), 7-24. (in Persian)
- Zarai, Zahra (1401). "Analysis of the stylistic expressions of Sufi prose in Najmuddin Razi's Marsad al-Ibad". *Islamic Mysticism. (Religions and Mysticism)*, 18(71), 315-329. (in Persian)
- Zubaidi, Mohamed Murtaza. (1966). *Taj al-Aroos*, vol. 7, Beirut, Darsader. (in Persian)

تحلیل محتوای کمی و کیفی کاربرد آیات قرآن در مرصادالعباد*

فاطمه امیرآبادی فراهانی^۱، دکتر احمد خاتمی^۲، دکتر جلیل تجلیل^۳

چکیده

آیات الهی همواره الهام‌بخش نگارندگان کتب ادبی بوده است. در این میان ادبیات عرفانی سهم قابل توجهی داشته است. بسیاری از آن‌ها برای استحکام بخشیدن به ایده‌ها و آثار منشور و منظوم خود به شیوه‌های مختلف از آیات قرآن بهره می‌گرفتند. مرصادالعباد نجم‌الدین رازی یکی از آثار فاخر ادبیات عرفانی است که در کاربرد آیات الهی ید طولایی داشته است. برای تبیین نحوه نگرش عرفا به قرآن و اقتباس از آن، لازم است که دیدگاه‌های عرفا به دقت بررسی و تحلیل شود تا بتوان فهمی دقیق از اندیشه و انگیزه‌ی آن‌ها از کاربرد آیات الهی دست یافت. در این راستا این پژوهش ضمن مرور اندیشه صاحب‌نظران یک مدل نظری برای سنجش کاربرد آیات قرآن در متون ادبی فراهم نموده است. بر اساس این مدل و با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب مرصادالعباد مورد بررسی مطالعه قرار گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نجم‌الدین رازی در مجموع ۸۴۲ در مرصادالعباد به آیات مبارکه قرآن اشاره داشته‌اند. کاربرد بلاغی آیات ۵۶۱ مورد بوده است. همچنین کارکرد تفسیری آیات قرآن ۲۸۱ مورد می‌باشد. آنچه از متن نجم‌الدین رازی برداشت می‌شود این است که در بیشتر موارد قصد تفسیر کلام وحی را ندارد در آغاز برخی فصول نخست ذکر آیه و بیان روایت نبوی (ص) و سپس به بیان شرح و تفسیر آیه پرداخته است. روش تفسیر غالب او اجتهادی باطنی است که ۵۲ مورد می‌باشد. در برخی آیات روش تفسیری او اجتهادی ادبی ۷ مورد، اجتهادی روایی ۶ مورد و اجتهادی قرآنی ۱ مورد می‌باشد.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۰۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶

DOI: 10.22103/jil.2024.23381.3132

نشریه شهرپوهی ادب فارسی، دوره ۲۷، شماره ۵۵، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص

۳۱-۶۶

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱. دانشجوی دکتری تخصصی زبان و ادبیات فارسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:

amirabadifarahani.fa@gmail.com

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: A_Khatami@sbu.ac.ir

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: tajlil52@gmail.com

واژه‌های کلیدی: مرصادالعباد، کاربرد بلاغی، کاربرد تحلیلی و کاربرد تفسیری.

۱. مقدمه

پژوهش‌های ادبی قرآنی به دلیل جایگاه ویژه قرآن کریم که هیچ‌گاه نهایی برای هدایت و مفاهیم آن وجود ندارد و همواره باب‌های جدیدی را به روی پژوهشگران می‌گشاید و همیشه مورد نیاز است و این دسته از پژوهش‌ها تازه و پاسخگوی نیازهای جامعه علمی است. بررسی مآثورات عربی و در کانون آن آیات قرآن، همواره یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های علمی اندیشمندان بوده است. این پژوهش در نظر دارد با روشی نظام‌مند و با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی، چگونگی کاربرد آیات قرآن را در اثر ارزشمند مرصادالعباد مورد مطالعه قرار دهد. در این مقاله ابتدا ضمن تبیین مسئله پژوهش حاضر، پیشینه و مبانی نظری لازم برای فهم هر چه بهتر مسئله فراهم شده است. در ادامه با معرفی روش پژوهش تحلیل محتوا، چارچوب لازم برای ارائه بحث و بررسی و تشریح یافته‌های تحقیق فراهم شده است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

ادبیات عرفانی جان ادب فارسی است و قرآن کریم از اصلی‌ترین سرچشمه‌های اصیل و بی‌نظیر آن است که عرفا همواره تلاش نمودند زیر بنای مراحل و منازل سلوک را بر آن استوار نمایند. یکی از نکات مهم در متون عرفانی، توجه ویژه به تمثیل و استشهاد به آیات قرآن کریم برای اثربخشی بیشتر کلام است.

استفاده از گزاره‌های دینی در متون منثور پس از اسلام امری رایج بود که با اغراض متعددی چون: حفظ کلام الهی و احادیث نبوی، زینت کلام، رفع و کاهش فشار وارده از جانب فقها و عوام مردم و... صورت می‌گرفته است و عرفا در بیان مبانی اندیشه‌های عرفانی خود دست به دامان این کتاب الهی شده و بر اساس دیدگاه و مذاهب فقهی و کلامی خود دست به تأویل و تفسیر آیات الهی زده‌اند و برای تأیید این اندیشه‌ها به گزاره‌های دینی یعنی قرآن و حدیث ارجاع بیشتری داده‌اند، تا آن را مطابق مذاق

مشرعین در آورند(غنی ۱۳۸۹: ۱۰۱-۱۱۲). ناگفته پیداست که در کنار ارائه تفاسیر برگرفته از الهامات لطیف می‌توان رد پای مصلحت‌جویی، بدعت، ذوق، سلیقه و استنباط شخصی را نیز مشاهده نمود. چنین شرایطی ایجاب می‌کند که با دیدگاه عمیق به اندیشه‌ها و نحوه اقتباس آن‌ها از قرآن نگرسته شود.

آثار منثور ادبیات عرفانی به اعتباری به دو شاخه تفسیری و غیر تفسیری قابل تقسیم است. آثار عرفانی تفسیری که از قرن سوم هجری تألیف شدند، صرفاً به تفسیر قرآن کریم بر مبنای تأویل‌گرایی و تفسیر عرفانی می‌پرداختند، اما آثار عرفانی غیر تفسیری در خلال مطالب و آموزه‌های عرفانی خود به چند شیوه از آیات قرآن کریم بهره برده‌اند. مرصادالعباد از جمله متون منثور غیر تفسیری اثرگذار در حوزه عرفان است که در تألیف آن به انحاء مختلف از آیات قرآن بهره گرفته شده است. این مقاله در نظر دارد که با مرور ادبیات مرتبط با کاربرد آیات در متون ادبی فهمی نسبتاً جامع از الگوها و شیوه‌های بهره‌گیری از آیات ارائه نماید.

در این راستا ضمن ارائه یک چارچوب روش‌شناختی نظام‌مند و عینی، تلاش می‌شود کمیت و کیفیت کاربرد آیات قرآن را در مرصادالعباد تشریح نماید. به عبارت دیگر سؤال اصلی این پژوهش بر این محور استوار است که نجم‌الدین رازی در اثر خود به چه میزان از آیات قرآن بهره گرفته است؟ و همچنین کیفیت و شیوه‌ی کاربرد آیات چگونه بوده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

در جهت ایجاد اشراف موضوعی، ابتدا به بررسی پیشینه پژوهش پرداخته می‌شود سپس نظریات صاحب‌نظران در خصوص کاربرد آیات در متون ادبی و عرفانی بر دو محور کاربرد بلاغی و کاربرد تحلیل مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت هم یک مدل نظری با هدف ارائه یک چارچوب سنجش برای تحلیل محتوای قیاسی ارائه می‌شود.

پیشینه پژوهشی را می‌توان به چند دسته تقسیم نمود: دسته اول؛ آثاری هستند که بر نقد و سبک نثری مرصادالعباد تمرکز داشته‌اند. دسته دوم؛ با رویکردی تطبیق به تحلیل و مقایسه مرصادالعباد با دیگر آثار پرداخته‌اند. دسته سوم؛ تلاش کرده‌اند برخی مفاهیم کلامی و یا اجتماعی را در اندیشه مؤلف مورد بررسی قرار دهند. دسته چهارم؛ که مرتبط‌ترین آثار به پژوهش حاضر هستند به مآثورات عربی به ویژه قرآن و احادیث در متن مرصادالعباد توجه دارند. در این میان ۸ اثر مرتبط و مهم وجود دارد که به ترتیب سال انتشار گزارش می‌شود:

حیدری (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «پیوند آیه‌ها و آرایه‌ها در مرصادالعباد» نشان می‌دهد که نجم الدین رازی ضمن حفظ سنت مشایخ تصوف در استفاده از قرآن و حدیث، در به کارگیری آیات وحی در ساختار تألیفی مرصادالعباد و در محتوای آن نوآوری داشته است. حوزه استفاده او از کلمات و متن آیات از یک واژه تا یک بند است. در قسمت برون‌متنی یا ساختار تألیفی، نویسنده در نحوه انتخاب نام فصل‌ها و باب‌ها و نام‌گذاری آن‌ها از کلمات آیات و متن آیات بهره برده است. هم چنین در قسمت درون‌متنی و محتوا، نجم رازی با مقاصد مختلفی مانند استناد، استشهاد، تأویل و تفسیر، هم از متن آیات و هم از ترجمه آن‌ها استفاده کرده و دست به ترکیب‌سازی و تصویرسازی زده و انواع آرایه‌های بلاغی را آفریده است. این ترکیب‌ها و تصویرها بیشتر از نوع اضافه تشبیهی است که یک رکن آن کلمه قرآنی یا ترجمه آن است.

متقی‌زاده و خدایار (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان «بررسی شیوه‌های اثرگذاری مآثورات عربی در متون مثنوی با تکیه بر ده اثر از سده ۴ تا ۶ ه.ق» دو شیوه اثرپذیری شناسایی شده است یکی اثرپذیری گزاره‌ای (اقتباس، تضمین، حل و تلمیح) و دیگری اثرپذیری گزارشی (ترجمه، تفسیر و تأویل) است. آنها بخشی از شیوه‌های اثرپذیری فارسی‌زبانان از مآثورات عربی را بر اساس دسته‌بندی هفتگانه شامل آیات، احادیث، اشعار، امثال، جمله‌های دعایی، عبارات‌ها و اقوال را در ده متن مثنوی فارسی از سده چهارم تا ششم هجری ارزیابی کردند. بر اساس نتایج تحقیق، بیشترین بسامد در کتاب‌ها به ترتیب متعلق به

جملات دعایی و نیز عبارات‌ها و اصطلاحات، آیات و احادیث بوده است. مأثورات هفتگانه در تمام کتاب‌های منتخب به جز الابنیه عن حقایق الادویه، که فقط سه آیه در آن وجود دارد، به وضوح مشاهده می‌شود. تفاوت این اثر با مقاله حاضر هم از جهت دسته بندی و روش پژوهش است و هم اینکه مرصادالعباد جزء آثار منتخب آنها نبوده است.

در اثری دیگر با عنوان «قرآن و حدیث، الهام بخش آرای عرفانی نجم الدین رازی در مرصادالعباد» (اسماعیل پور: ۱۳۹۵) این نتیجه حاصل شده است که مرصادالعباد با اشارت‌های عرفانی و لطایف قرآنی آمیخته تا نشان دهد کلام آسمانی عرفا، فقط توصیف و بسط تجارب و حالات شخصی صرف نیست. این مقاله تمرکزی بر شیوه‌ی تفسیری و گونه شناسی کاربرد آیات نداشته است و تنها به برخی از کاربرد آیات و مطابقت آن با شرع مقدس تمرکز داشته است.

قاسم پوری و قربانپوری (۱۳۹۵) در مقاله پژوهشی خود با عنوان «رویکرد حدیثی نجم الدین رازی در مرصادالعباد» با روش توصیفی تحلیلی، رویکرد حدیثی نجم الدین رازی را در کتاب مرصادالعباد از منظر نقل به معنا مورد بررسی قرار داده‌اند یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نجم الدین رازی به حدیث به مثابه یک منبع معرفتی نگاه کرده و چنین رویکردی را می‌توان برگرفته از پیوند عرفان و شریعت در منظومه فکری او دانست. تفاوت این اثر با مقاله حاضر این است که تمرکز نویسندگان تنها بر موضوع حدیث بوده است.

هادی و وزیریزاده (۱۳۹۶) در مقاله خود با عنوان «شناخت و تحلیل چگونگی تفسیر آیات قرآن در متون نثر عرفانی غیر تفسیری پارسی» به بررسی آیات قرآن و شیوه‌های گوناگون تفاسیر در چندین اثر عرفانی غیر تفسیری می‌پردازد که ضمن ارائه آمار کمی حضور آیات به بررسی شیوه‌های تفسیری پرداخته است که بیشترین روش تفسیری را مربوط به تفسیر عرفانی و کمترین را روش کلامی و قرآن به قرآن می‌شمارد. از جهت دسته‌بندی روش‌های تفسیری و رویکرد تحلیلی این مقاله استقرائی بوده است درحالی‌که

در پژوهش حاضر رویکرد قیاسی است. لازم به ذکر است که مرصادالعباد در جامعه آماری این پژوهش وجود ندارد.

علی جولای (۱۳۹۷) خود با عنوان «بررسی تطبیقی شیوه‌های کاربرد آیات در رشحات الغیبیه فی تحقیق طریق الصوفیه، نفثه المصدر، مرصادالعباد و کشف‌المحجوب» سعی داشته است شگردهای عرفا در اقتباس از آیات قرآنی را مورد تحلیل و بررسی قرار دهد. او سه شیوه اصلی اقتباس را شناسایی می‌کند. یکی؛ اقتباس از لحاظ کیفیت ارتباط لفظی آیات با نثر (که شامل: پیوستن آیات به نثر بدون فاصله، پیوستن آیه با که موصوله، پیوستن آیه از طریق ترکیب اضافی و به صورت نقل قول)، دوم؛ اقتباس از جهت کیفیت ارتباط معنوی آیات (که شامل: به طریق تتمیم و تکمیل، به طریق تشبیه و تمثیل، به طریق توصیف یا تشریح و به طریق تنظیر یا تأکید و تأیید) و سوم؛ اقتباس از حیث تنوع و اقسام آن (که شامل: اقتباس تمام آیه، اقتباس قسمتی از آیه و تلفیق دو آیه). در این اثر تنها بر عناصر زبانی و نثر عرفانی توجه شده است در حالی که در مقاله حاضر محتوا و گونه شناسی تفسیر نیز مورد توجه قرار گرفته است.

اجیه و قادری (۱۴۰۰) «کارکرد بلاغی و ساختاری آیه ۱۷ سوره انفال در شرح التعرف و مرصادالعباد با رویکرد بینامتنیت» این پژوهش در پی بررسی بینامتنی کارکرد بلاغی آیه ۱۷ سوره انفال در شرح التعرف و مرصادالعباد است. همچنین به دنبال آن بوده است که کارکرد و ساختار صور خیال در دو دوره سبکی متفاوت در متون عرفانی تا چه میزان مشابهت دارند و نوع خوانش عارفانه از این آیه، چگونه سبب شگردهای سبکی مشترک، در بیان آموزه‌های معرفتی آنان شده است. آنها به این نتیجه رسیده‌اند که سه گونه رابطه بینامتنی بین دو هر دو اثر وجود دارد یکی؛ موضوعات مشترک، دوم؛ اشتراک در آیات و احادیث و سوم؛ ساختارهای زبانی و ادبی مشترک. در حالی که در تحقیق حاضر تمامی آیات مورد توجه بوده است و هم از حیث مسئله پژوهش و هم از حیث روش بسیار متفاوت است.

احمدی پور و جعفری (۱۴۰۱) در مقاله «کارکردهای ادبی و معنایی اسمای الهی در عبارات‌های فارسی مرصادالعباد» به این نتیجه رسیده‌اند که از مهم‌ترین دلایل کاربرد بسیار نام‌های مجازی خدای متعال در مرصادالعباد، تفخیم و بزرگداشت مقام معبود آسمانی است. تفاوت عمده این اثر با تحقیق حاضر تمرکزی است که بر اسماء الهی دارد.

به طور کلی مرور پژوهش‌های مرتبط نشان می‌دهد که مقاله حاضر از دو جهت توانسته است همراه با نوآوری و خلاقیت باشد. اول آنکه روش پژوهش حاضر از نوع تحلیل محتوای کمی و کیفی با رویکرد قیاسی است. به این معنا که محقق تلاش نموده است برای دسته‌بندی کاربرد آیات در متون عرفانی یک مدل نظری فراهم نماید. این مدل با ایجاد یک دایره معرفتی جامع و مانع، اساس مناسبی برای گونه‌شناسی و دسته‌بندی شیوه‌های کاربرد آیات ارائه نموده است. دوم آنکه در اسلوب بررسی کاربرد آیات، تلاش شده است با ارائه تعارف عملیاتی هر کدام از شیوه‌های کاربرد آیات زمینه‌های یک بررسی نظام‌مند، عینی و تا حد زیادی آزمون‌پذیر در دسترس قرار دهد.

۱-۳. ضرورت و اهمیت تحقیق

امروزه در پژوهش‌های معاصر ادبی توجه به روش‌های نوین پژوهش یکی از ضرورت‌های علمی است. ادبیات عرفانی با بهره‌گیری از الهامات قرآنی منبع جوشانی از علوم و معارف اسلامی است که پژوهشگران معاصر با به کارگیری روش‌های نوین پژوهش در ادبیات غنی زبان فارسی به نتایج ارزشمند و متفاوتی دست می‌یابند. در این راستا پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی و کیفی به بررسی آراء تفسیری نجم‌الدین رازی در کتاب گرانسنگ مرصادالعباد که از متون مهم و تأثیرگذار قرن هفتم است پرداخته است.

۱-۴. مبانی پژوهش

با مطالعه و بررسی متون، برای کاربرد گسترده آیات قرآن دو هدف عمده و اصلی می‌توان برشمرد: یکی کاربرد تحلیلی و دیگری کاربرد بلاغی. کاربرد تحلیلی به کیفیت حضور محتوایی آیات قرآن کریم به دو روش تفسیر و تأویل اشاره دارد، و در کاربرد

بلاغی یا ادبی بیشتر به شکل قرار گرفتن ظاهر آیات در خلال متون توجه دارد. این حضور گاه به صورت کامل و یا با اندک دخل و تصرف است و گاه به صورت پراکنده و گسسته است و حتی گاه به صورت اشاره به آیات قرآن کریم است. در ادامه این دو شیوه کاربردی به تفصیل بیان می‌شود.

۱-۴-۱- کاربرد بلاغی

به طور کلی کاربرد بلاغی یا ادبی را می‌توان نوعی کاربرد استشهادی نامید. استشهاد در لغت به معنای گواهی خواستن است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۱۵۲). در این پژوهش استشهاد به معنای آوردن کل یا بخشی از آیه قرآن که هماهنگ با سیاق سخن و برای اثبات مطلب است، اشاره دارد (نیل‌ساز و بابا احمدی، ۱۳۹۵: ۳۴). به طور کلی کاربرد بلاغی را می‌توان به دو دسته استشهاد واژگانی و استشهاد گزاره‌ای تقسیم نمود.

استشهاد واژگانی به معنای به کارگیری واژگان قرآنی در لابه‌لای متن منثور به صورت منفرد و یا ترکیبی است. استشهاد گزاره‌ای به معنای به کارگیری عبارت و یا جملات قرآنی بدون تغییر و یا با اندکی تغییر است. این شیوه استشهاد همان است که در صنایع ادبی با عناوینی چون اقتباس، تضمین، حلّ و تلمیح از آن یاد می‌شود.

۱-۴-۲- کاربرد تحلیلی

جریان عرفان و تصوف از همان ابتدای پیدایش غیر از کتب تفسیر عرفانی، کتب دیگری نیز تألیف نمودند و در آن مبانی نظری عرفان و تصوف، آداب و رسوم و شرح اقوال و سیر مشایخ را به رشته تحریر درآوردند و در خلال مطالب و آموزه‌های مختلفی که بیان کرده‌اند به ذکر آیات قرآن مبادرت نموده و تأویل‌ها و تفسیرهای پراکنده‌ای ارائه کرده‌اند. در واقع کاربرد تحلیلی به کیفیت حضور محتوایی آیات قرآن کریم به دو روش تفسیر و تأویل اشاره دارد.

تأویل در لغت فارسی به معنای بازگردانیدن، تفسیر کردن و آشکار کردن معنا است (معین، دهخدا، ذیل مدخل تأویل) و در لغت عرب به معنای «بازگشت به اصل» است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲: ۳۱). از قرن چهارم به بعد معنای جدید و جامع‌تری برای واژه «تأویل» در کتاب‌های لغت تعریف شد و آن «برگرداندن آیه از معنای ظاهرش به معنایی که درباره آن محتمل است، البته به شرطی که معنای محتمل با کتاب و سنت موافقت داشته باشد» (زیبیدی، ۱۹۶۶، ج ۷: ۲۱۵).

در نزد عرفا تأویل، بایی به سوی درک اسرار و رموز نهانی و پشت پرده و لایه‌های باطنی متون دینی، به ویژه قرآن کریم است. تأویل در اصطلاح عرفانی سیر از ظاهر به باطن کلام است که در پی آن فهم لایه‌های باطنی آن مکشوف می‌گردد. «درحقیقت تأویل به عمق رسیدن، ژرفکاوی، و سیر در عمق و فهم درون‌مایه‌ی کلام است» (یزدان‌پناه، ۱۳۹۲: ۱۱). رویکرد اندیشمندان متقدم و متأخر به تأویلات عرفانی دو دسته است. رویکرد نخست؛ عدم جواز و منع تأویلات عرفانی و رویکرد دوم؛ جایز بودن روش تأویل عرفانی و حتی ضروری بودن این روش است. یکی از پژوهشگران معاصر به سه ضابطه مهم برای تأویل اشاره کرده است: مخالف نبودن معانی تأویلی با ظواهر قرآنی، مخالف نبودن معانی تأویلی با قواعد دینی و مخالف نبودن معانی تأویلی با عقل منور (مظفری، ۱۳۹۶: ۴۸-۳۳).

تفسیر در لغت‌نامه دهخدا به معنای هویدا کردن آنچه که معنی را روشن کند، آشکار کردن و بیان نمودن معنی سخن است و در اصطلاح تخصصی علوم قرآن عبارت است از برطرف نمودن ابهام از متنی که دارای پیچیدگی و دشواری است و در انتقال مقاصد مورد نظر، روان و سلیس نمی‌باشد. البته این ابهام و دشواری در ظاهر کلام نیست، بلکه در معنا و دلالت کلام است. و برای این رفع ابهام نیاز به اجتهاد و کوشش است و همین‌جا است که وجه تمایز ترجمه و تفسیر مشخص می‌گردد. ترجمه عدم آگاهی از ظاهر یک لفظ است که با یک مراجعه به کتب لغت مرتفع می‌گردد، در صورتی که تفسیر نیاز به اجتهاد و کوششی برای رسیدن به مقاصد مورد نظر یک کلام دارد (معرفت، ۱۳۷۹: ۱۹-۱۷).

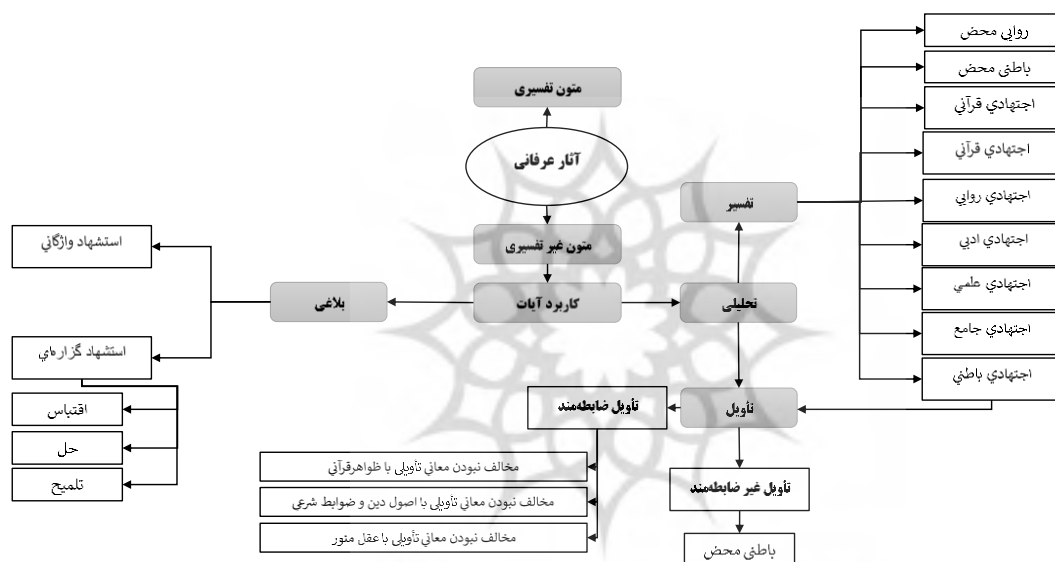
علامه طباطبائی نیز در المیزان در تعریف تفسیر آورده‌اند «تفسیر بیان نمودن معنای لفظی که جز یک معنا، معنای دیگری نداشته باشد»، و یا «بیان نمودن معنای قطعی و غیرقابل تردید از لفظ و بیان دلیل مراد و مقصود متکلم» (طباطبائی، ۱۳۸۲: ۳/۴۶). با توجه به تعاریفی که از تفسیر در لغت و در اصطلاح علوم قرآنی ذکر شد، این واژه و اصطلاح تفاوت معنایی چندانی ندارد و هر دو تعریف در یک راستا هستند. هم چنان که از تعاریف فوق برمی‌آید که تفسیر هم دلالت بر معانی ظاهر کلام دارد و هم دلالت بر مقاصد معنوی کلام می‌نماید.

تفسیر قرآن از ابتدا تا دوران معاصر مراحل مختلفی را گذرانده است: اولین دوران مربوط زمان حضور نبی اکرم (ص) است که در دو سطح عام و خاص ارائه می‌شد. دومین مرحله به دوران صحابه برمی‌گردد، که در رأس آن‌ها ائمه اطهار (ع) قرار داشتند و مرحله سوم تفسیر در دوره تابعین شکل می‌گیرد و مراحل تکاملی سیر تفسیر قرآن شروع و تا روزگار معاصر ادامه می‌یابد. (قاسم پور، ۱۳۸۲: ۲۹). تنوع دیدگاه‌ها در حوزه تفسیر تا بدان جا رفت که امروزه از مکاتب و روش‌های تفسیری سخن می‌رود. به مجموعه آراء و نظریاتی که یک مفسر قرآن با رویکرد به آن به تفسیر آیات قرآن پرداخته و پس از او نیز مورد اقبال سایر مفسران قرار گرفته، مکتب یا روش تفسیری می‌گویند. مکتب در اینجا عنوان معادل نظریه است. (بابایی، ۱۳۸۱: ۱۴/۱).

مکاتب و روش‌های تفسیری به شیوه‌های مختلف تقسیم بندی شده‌اند. رضایی اصفهانی (۱۳۸۲) تفاسیر را به دو دسته تفسیر ناقص و تفسیر کامل (اجتهادی) طبقه‌بندی نموده است. شبیه این گونه را در کتاب مبانی و روش‌های تفسیری آیت‌الله عمید زنجانی می‌بینیم: مبنا و روش تفسیر نقلی یا تفسیر به مأثور، تفسیر به رأی، تفسیر اجتهادی یا عقلی، تفسیر اشاری، تفسیر رمزی، تفسیر قرآن به قرآن و مبنا و روش تفسیر جامع بر اساس کتاب، سنت (عترت)، عقل و اجماع (عمید زنجانی، ۱۳۶۷: ۱۸۸). گونه دیگری از تقسیم بندی روش‌های تفسیری که شباهت بسیاری با گونه نخست دارد، مربوط به کتاب التفسیر و المفسرون آیت‌الله معرفت است (معرفت، ۱۳۷۹) و گونه پایانی که در این مجال معرفی

می‌شود، از کتاب «مکاتب تفسیری» بابائی است. این مؤلف نگاه ابتکاری به مکاتب و روش‌های تفسیری دارد سه مکتب روایی محض، باطنی محض و مکتب اجتهادی معرفی می‌کند که قابلیت ترکیب با همدیگر را دارا می‌باشند. بر اساس مبانی نظری تشریح شده در این بخش مدل نظری پژوهش در قالب نمودار زیر ترسیم شده است:

نمودار ۱- مدل نظری تحقیق

۱- مکتب روایی محض: نظریه و روشی در تفسیر است، که تنها تفسیری جایز و معتبر است که در روایات مطرح شده باشد، و در تفسیری که از آیات قرآن کریم ارائه می‌دهند مبنا را ذکر روایات و نقل احادیث مأثور از رسول اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) ذیل آیه قرار می‌دهند. این مکتب در بین مفسران اهل سنت و شیعه طرفداران خود را دارد، با این تفاوت که اهل تسنن تنها به روایات نبوی ص و صحابه و تابعین در تفسیر خود بسنده می‌کنند، در حالی که مفسران شیعه علاوه بر روایات تفسیری پیامبر اکرم ص به روایات ائمه معصومین ع هم استناد می‌نمایند (بابائی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۲۸۳-۲۷۰).

۲-مکتب باطنی محض: این مکتب بر اساس نظریه مفسرانی است که برای قرآن قائل به ظهر و بطن هستند و معتقدند که مقصود خداوند از آیات الهی تنها در بطن قرآن نهفته است و ظاهر قرآن را کاملاً کنار گذاشته و بی اعتبار می دانند. طرفداران این مکتب، که بیشتر در بین اسماعیلیه و باطنیه رواج دارد، معتقدند که باید تلاش کرد تا بطن قرآن معلوم شود و تفسیر صحیح تنها تبیین بطن قرآن است. البته کتاب تفسیری که جامع آیات قرآن باشد به این شیوه تألیف نشده است و تنها در بین آثار آن ها تفسیر باطنی محض از برخی آیات دیده می شود (همان، ج ۲: ۴۵).

۳-مکتب اجتهادی: اجتهاد در تفسیر تلاش برای فهم و تبیین معانی و مقاصد آیات بر اساس شواهد و قرائن معتبر است و بر این مبنا تفسیر اجتهادی، تفسیری است که بر اساس چنین تلاشی انجام گیرد. در مکتب اجتهادی، اجتهاد در تفسیر آیات قرآن، جایز و حتی لازم است و به همین جهت، مکتب اجتهادی در مقابل مکتب روایی محض و مکتب باطنی محض قرار می گیرد (همان، ج ۲: ۱۰۸). مکتب اجتهادی به جهت رویکردهای مختلفی که مفسران در اجتهاد در تفسیر قرآن اتخاذ کرده اند، دارای انواع و اقسام گوناگونی شده است: اجتهادی قرآن به قرآن، اجتهادی روایی، اجتهادی ادبی، اجتهادی علمی، اجتهادی جامع^۱ و اجتهادی باطنی.

۱-۵. روش پژوهش

تحلیل محتوا یکی از فنون تحقیق است که برای توصیف عینی، نظام مند و کمی از محتوای آشکار به کار گرفته می شود. از نگاه کریپندورف: «تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی است برای استنباط تکرارپذیر و معتبر متن مورد مطالعه» (کریپندورف، ۱۹۸۰، ۲۵). اساساً تحلیل محتوا به دو نوع است یکی تحلیل محتوای کمی و دیگری تحلیل محتوای کیفی است. در این مقاله از تحلیل محتوا کمی و کیفی بهره گرفته شده است. برای این کار ابتدا یک مدل قیاسی برای گونه شناسی کاربرد آیات در متون منثور تفسیری ارائه شده است.

سپس بر اساس این مدل میزان به کارگیری این نوع کاربردها در متون مورد مطالعه مورد سنجش قرار گرفته است.

تحلیل محتوا همانند سایر تکنیک‌های تجربی سنجش در علوم اجتماعی دارای یک طرح تحقیقی است که باید بر اساس آن تحقیق را هدایت نمود. طرح تحقیق در یک تحلیل محتوا، پس از مراحل عمومی یک تحقیق - که شامل تعریف مفاهیم، هدف و مسئله تحقیق می‌شود - شامل موارد زیر است (محمدی‌مهر: ۱۳۹۸): ۱- تعریف محتوای مربوطه، ۲- تعریف عملیاتی مفاهیم، ۳- نوشتن دستورالعمل کدگذاری، ۴- جامعه آماری و ۵- تحلیل و گزارش نتایج تحقیق (برای مطالعه بیشتر به کتاب)، روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق) محمدی‌مهر مراجعه شود).

۲. بحث و بررسی

۲-۱. تحلیل کمی کاربرد آیات در مرصادالعباد

نجم الدین رازی در مرصادالعباد در مجموع ۸۴۲ بار به آیات قرآن اشاره کرده است. که ۵۲۰ مورد آن استشهاد گزاره‌ای ۴۱ مورد استشهاد واژگانی، ۲۱۵ مورد تفسیر معکوس اجتهادی باطنی و ۵۲ مورد تفسیر مستقیم اجتهادی باطنی است.

جدول ۱- نوع کاربرد آیات در مرصادالعباد

تفسیر مستقیم	روایی محض	باطنی محض	اجتهادی قرآنی	اجتهادی روایی	اجتهادی ادبی	اجتهادی علمی	اجتهادی جامع	اجتهادی باطنی
فراوانی	۰	۰	۱	۵	۶	۰	۰	۵۲
تفسیر معکوس	روایی محض	باطنی محض	اجتهادی قرآنی	اجتهادی روایی	اجتهادی ادبی	اجتهادی علمی	اجتهادی جامع	اجتهادی باطنی
فراوانی	۰	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۲۱۵
استشهادی	استشهادی واژگانی		استشهادی گزاره‌ای					
فراوانی	۴۱		۵۲۰					

در این اثر ۸۹ سوره قرآن مورد اشاره نجم‌الدین رازی قرار گرفته است. که به ترتیب سوره بقره با ۷۸ مورد، اعراف با ۵۳ مورد، انعام با ۳۹ مورد و آل عمران با ۳۰ مورد بیشترین ارجاع را داشته‌اند. این یافته به تفصیل در جدول زیر گزارش داشته است.

جدول ۲- بیشترین کاربرد آیات بر اساس سوره‌های قرآن در مرصادالعباد

ردیف	نام سوره	تعداد استفاده	ردیف	نام سوره	تعداد استفاده	ردیف	نام سوره	تعداد استفاده	ردیف	نام سوره	تعداد استفاده
۱	بقره	۷۸	۲۳	نحل	۱۱	۴۵	فصلت	۷	۶۷	شرح	۳
۲	اعراف	۵۳	۲۴	زمر	۱۱	۴۶	جمعه	۷	۶۸	فاتحه	۲
۳	انعام	۳۹	۲۵	انبیاء	۱۰	۴۷	قمر	۶	۶۹	سجده	۲
۴	آل عمران	۳۰	۲۶	قصص	۱۰	۴۸	مجادله	۶	۷۰	قلم	۲
۵	ص	۲۹	۲۷	روم	۱۰	۴۹	قیامه	۶	۷۱	نوح	۲
۶	نجم	۲۹	۲۸	لیل	۱۰	۵۰	مریم	۵	۷۲	مدثر	۲
۷	اسراء	۲۶	۲۹	فاطر	۹	۵۱	فرقان	۵	۷۳	طارق	۲
۸	مانده	۲۳	۳۰	صافات	۹	۵۲	ق	۵	۷۴	اعلی	۲
۹	حجر	۲۱	۳۱	حدید	۹	۵۳	تین	۵	۷۵	زلزله	۲
۱۰	نساء	۱۹	۳۲	شعراء	۸	۵۴	علق	۵	۷۶	جاثیه	۱
۱۱	طه	۱۸	۳۳	یس	۸	۵۵	قارعه	۵	۷۷	حشر	۱
۱۲	نور	۱۷	۳۴	زخرف	۸	۵۶	رعد	۴	۷۸	تحریم	۱
۱۳	توبه	۱۵	۳۵	فتح	۸	۵۷	مؤمنون	۴	۷۹	ملک	۱
۱۴	کهف	۱۵	۳۶	ذاریات	۸	۵۸	محمد	۴	۸۰	مزل	۱
۱۵	احزاب	۱۵	۳۷	الرحمن	۸	۵۹	صف	۴	۸۱	موسلات	۱
۱۶	نازعات	۱۵	۳۸	واقعه	۸	۶۰	یونس	۳	۸۲	نبا	۱
۱۷	فجر	۱۵	۳۹	عصر	۸	۶۱	عنکبوت	۳	۸۳	مطففین	۱
۱۸	شوری	۱۴	۴۰	انفال	۷	۶۲	لقمان	۳	۸۴	غاشیه	۱
۱۹	یوسف	۱۳	۴۱	هود	۷	۶۳	سیا	۳	۸۵	ضحی	۱
۲۰	ابراهیم	۱۳	۴۲	حج	۷	۶۴	حجرات	۳	۸۶	بینه	۱
۲۱	انسان	۱۳	۴۳	نمل	۷	۶۵	تغابن	۳	۸۷	تکاور	۱
۲۲	شمس	۱۲	۴۴	غافر	۷	۶۶	انقطار	۳	۸۸	مسد	۱
									۸۹	ناس	۱

نمودار زیر ۱۰ سوره‌های که بیشترین کاربرد را در مرصادالعباد داشته است به تصویر می‌کشد:

نمودار ۲- بیشترین کاربرد آیات بر اساس سوره‌های قرآن در مرصادالعباد

۲-۲. تحلیل کیفی کاربرد آیات در مرصادالعباد

با ورود دین مبین اسلام به ایران و امتزاج آیات قرآن کریم با تمامی شئون زندگی مسلمین، یکی از ساحت‌هایی که بسیار تحت تأثیر آیات قرآن کریم قرار گرفت، آثار ادبی و به ویژه آثار ادب عرفانی بود. عرفا و نویسندگان به فراخور انس و اشراف خود به آیات الهی تمسک می‌جستند و قلم خویش را به زیور وزین آیات الهی می‌آراستند. قرن هفتم هجری از قرونی است که ادبیات فارسی بیشترین تأثیرپذیری از آیات الهی را در آثار ادبیات عرفانی منشور و منظوم داشته است. مرصادالعباد یکی از آثار درخشان ادب منشور عرفانی همین دوره است که جایگاه کم نظیری در کاربرد آیات الهی در متن خود دارد. شیوه کاربرد آیات قرآن کریم نجم الدین در ادامه همان مسیری است که عرفای متقدم‌تری چون ابوالقاسم قشیری و هجویری در آثار خود به کار می‌بردند. او چه در عنوان

و چه در آغاز فصل‌ها و باب‌ها از آیات قرآن کریم بهره برده است. این بهره‌برداری هم در شیوه کاربرد و هم در مقاصد تنوع فراوانی دارد. بر اساس مدل نظری این پژوهش که در آغاز مقاله به آن اشاره شده، این کاربرد در دو عنوان کلی بلاغی و تفسیری خلاصه شد. همان‌طور که در بخش روش‌شناسی گفته شد واحد تحلیل عبارت‌های قرآنی است که در لابه‌لای نثر مرصادالعباد به کار گرفته شده است، هم چنین بنا بر آنچه گفته شد واحد زمینه نیز بخش یا بندهایی است که مرتبط با موضوع و اندیشه عرفانی است که مؤلف بیان می‌کند. به همین دلیل در تحلیل محتوای کیفی که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد برای کشف و فهم شیوه کاربرد آیات لاجرم بندهای پیش و پس آیه به کار گرفته شده در نثر مرصادالعباد آورده شده است.

۲-۲-۱. کاربرد بلاغی آیات در مرصادالعباد

عمده کاربرد آیات در این اثر به شیوه بلاغی است که پر بسامدی این کاربرد می‌تواند دلیلی برای اشراف و انس مؤلف با آیات الهی باشد، شیوه‌ای که عمدتاً جهت زینت کلام، تأکید و تصدیق، و حتی برای دفاع از آراء و اندیشه‌های عارفانه به کار رفته است. نجم الدین رازی ۵۶۱ مورد کاربرد بلاغی آیات را به شیوه استشهادی در مرصادالعباد داشته است که عمده این کاربرد (یعنی ۵۲۰ مورد) استشهاد یک گزاره کامل از آیات و یا حتی کل آیه شریفه است و تنها ۴۱ مورد استشهاد واژگانی در اثر وجود دارد که نسبت به استشهاد گزاره‌ای سهم اندکی را شامل می‌گردد.

۱) استشهاد واژگانی

استشادات گزاره‌ای به دو شیوه استشهاد واژگانی در لفظ و معنا صورت می‌گیرد در این کاربرد لفظی یک یا دو واژه از آیات قرآن کریم در متن به کار می‌رود که گاه چنان با متن ممزوج شده است که ناآشنای با کلام وحی تشخیص حضور قرآن را نمی‌دهد و گاه مشهود است، اما صرفاً به قصد زینت کلام و یا تکمیل محتوا و به صورت ترکیب اضافی و

یا وصفی حضور دارد. پرداختن به هر دو روش فراتر از یک مقاله است و در این مجال صرفاً به استشادات گزاره‌ای لفظی که در کلام ظهور پیدا کرده است پرداخته شده است.

به عنوان مثال نجم الدین رازی در فصل پنجم باب دوم در بدو تعلق روح به قالب به داستان رانده شدن آدمی اشاره می‌نماید که در میان روایتش واژه‌هایی از آیه ۳۰ سوره مبارکه بقره می‌آورد که استشهاد واژگانی است: «و عزت ربوبیت از کبریا و عظمت با جان مستمند و دل دردمند آدم می‌گفت: من ترا از مثنی خاک ذلیل بیافرینم، و به عزت از ملائکه مقرب برگزینم، و ترا محسود و مسجود همه گردانم، و حضرت کبریا را در معرض اعتراض «أَتَجْعَلُ فِيهَا» آرم، و عزازیل را از دوستی تو دشمن گیرم، و در پیش تخت خلافت تو بر دار لعنتش کشم، و بترک یک سجده تو سجده‌های هفتصد هزار ساله او را هباء مشور گردانم، و بضربت «اخْرُجْ مِنْهَا» از جوار خود دور کنم، تو شکر این نعمت‌ها نگزاری، و حق من نشناسی، و قدر خود ندانی، و دشمن را دوست گیری، و دوست را دشمن دانی، و مرا و خود را در زبان دوست و دشمن اندازی (همان: ۹۴). عبارت «أَتَجْعَلُ فِيهَا» و «اخْرُجْ مِنْهَا» استشهاد واژگانی است که به واژه اعتراض و ضربت اضافه شده است.

هم چنین در فصل هفتم در بیان تحلیه روح بر قانون حقیقت، به خلقت روح اشاره می‌نماید که به اشارت «كُنْ» پدید آمده است و تشریف «وَوَفَّخْتُ فِيهِ» به وی ارزانی شده است و در خلال متن واژگان قرآنی دیگری هم چون «مِنْ رُوحِي» و «مِنْ أَمْرِ رَبِّي» به مضاف‌های دیگری اضافه گردیده است که مصادیق استشادهای واژگانی لفظی از قرآن کریم می‌باشند: «هرچ در عالم ملک و ملکوت پدید می‌آید جمله به وسایط پدید می‌آید الا وجود انسانی که ابتدا روح او به اشارت «كُنْ» پدید آمد بی‌واسطه، و صورت قالب او تخمیر هم بی‌واسطه یافت که «خَمَرْتُ طِينَهُ آدَمَ بِيَدِي اَرْبَعِينَ صَبَاحًا»، و در وقت ازدواج روح و قالب تشریف «وَوَفَّخْتُ فِيهِ» بی‌واسطه ارزانی داشت، و اختصاص اضافه «مِنْ رُوحِي» کرامت فرمود یعنی «روح حَیِّ بِحَيَوْتِي». چنانکه ایجاد وجود روح از امر او بود اضافه وجود روح هم به امر خود کرد که «مِنْ أَمْرِ رَبِّي». چون ایجاد حیات روح از صفت

مَحِيْبِي حَقُّ بُوْد اِضَافَتِ هِمَّ بَه حَضْرَتِ كَرْد كِه «مِنْ رُوْحِي»، وَ اَيْن دَقِيْقَه‌اِي عَظِيْمِ اسْت (نَجْم الدِّيْن رَازِي: ۲۱۲). دَر نَگَاحِي گَسْتَرْدَه تَر وَ دَر مَقَام قِيَاسِ مَرْصَادِ الْعِبَادِ بَا سَايَرِ اَثَارِ عَرْفَانِي مَتَقَدِّم تَرِي هِمَّ چُونِ اَثَارِ خَوَاجَه عَبْدِاللهِ اِنْصَارِي وَ قَشِيْرِي وَ هَجُوِيْرِي فَرَوَانِي كَارْبَرْدِ اسْتِشْهَادِي اَيَاتِ الهِي بِيْشْتَر بَه چَشْمِ مِي اَيْدِ وَ هَمِيْن طَوْرِ نَسْبَتِ بَه اَثَارِ عَرْفَانِي هِمَّ دَوْرَه نِيْزِ فَرَوَانِي بِيْشْتَرِي دَارْد. اَشْرَافِ مَوْلَفِ بَه اَيَاتِ قُرْآنِي سَبَبِ گَرْدِيْدَه كِه گَاحِ بَه فَرَاخَوْرِ مَعْنَا وَ سِيَاقِ كَلَامِ وَ گَاحِ بَه سَبَبِ زَيْنَتِ كَلَامِ اَزِ وَاژَه‌هَایِ قُرْآنِي بَهْرَه بِيْشْتَرِي بَجُوِيْد. بَرُخِي اَزِ اَيْنِ تَرْكِيْب‌هَایِ وَصْفِي وَ اِضَافِي چَنانِ بَه شِيْوَه اسْتادانَه‌اِي خَلْقِ شُدَه اسْت كِه نَه تَنها تَكْمِيْلِ مَعْنَا بَا مَتَناسَب تَرِيْنِ وَاژَه قُرْآنِي صَوْرَتِ پَذِيْرْفَتَه، بَلَكِه بَسِيَارِي اَزِ اَيْنِ تَرْكِيْب‌ها سَبَبِ خَلْقِ اَرَايَه‌هَایِ اَدْبِي مَتَنوعِي بَه وِيْژَه اِضَافَه تَشْبِيْهِي گَرْدِيْدَه اسْت (حِيْدَرِي، ۱۳۹۳: ۵۲۵)

۲) استشهد گزاره‌ای

دَر كَارْبَرْدِ اسْتِشْهَادِ گَزَارَه‌اِي مِيْزَانِ كَارْبَرْدِ اسْتِشْهَادِي اَيَاتِ قُرْآنِ كَرِيْمِ فَرَا تَر اَزِ يَكِ يَا دُو وَاژَه اسْت وَ جَمْلَه‌اِي اَزِ يَكِ اَيَه يَا كَلِ اَن رَا دَر بَرْمِي گِيْرْد. اَيْنِ نَوْعِ اسْتِشْهَادِ نِيْزِ بَه دُو شِيْوَه تَضْمِيْنِ وَ حَلِّ بَه كَارِ مِي رُوْد كِه دَر شِيْوَه تَضْمِيْنِ عِيْنِ عِبَارَتِ قُرْآنِي وَ يَا بَا حِدَاقِلِ تَغْيِيْرِ بَه كَارِ مِي رُوْد وَ دَر شِيْوَه حَلِّ ظَاهِرِ عِبَارَتِ قُرْآنِي اِتْخَاذِ مِي شُوْد وَ مَتَناسَبِ بَا مَحْتَوَايِ سَخْنِ بَه كَارِ گَرْفَتَه مِي شُوْد (نِيْلِ سَاز، ۱۳۹۲: ۷). اَيْنِ كَارْبَرْدِ دَر مَرْصَادِ الْعِبَادِ فَرَوَانِي بَسِيَارِي دَارْد. نَجْمِ الدِّيْنِ رَازِي دَر مَرْصَادِ الْعِبَادِ دَر خَلالِ مَبَاحْثِ گَوْنَاگَوْنِ بَه فَرَاخَوْرِ مَحْتَوَايِ سَخْنِي كِه اَرَاثَه مِي دَهْدِ اَيَاتِي كِه اِرْتِبَاطِ مَحْتَوَايِي مَسْتَقِيْمِ دَارْد رَا بَه كَارِ مِي بَرْدِ وَ دَر بَرُخِي مَوَارِدِ بَعْدِ اَزِ اَيَه عِبَارَتِي مَعَادِلِ تَرْجَمَه فَاْرَسِي اَيَه بَه كَارِ رَفْتَه اسْت كِه نَمُوْنَه اَيْنِ اسْتِشْهَادِ گَزَارَه‌اِي رَا دَر فِصْلِ چَهَارْمِ بَابِ دَوْمِ، دَر بَدَايَتِ خَلْقَتِ قَالِبِ اِنْساْنِ مَشَاهِدَه مِي نَمَايِيْمِ كِه اَيَه شَرِيْفَه ۷۱ سُوْرَه صِ چَنْدِيْنِ بَارِ ذَكْرِ مِي شُوْد كِه گَاحِ دَر صَدْدِ ذَكْرِ تَأْوِيْلَاتِي عَرْفَانِي بَرَايِ اَن اسْت، وَ گَاحِ صَرَفاً كَارْبَرْدِ اسْتِشْهَادِي گَزَارَه‌اِي دَارْد: «حَقُّ تَعَالِي چُونِ اصْنَافِ مَوْجُوْدَاتِ مِي اَفْرِيْدِ اَزِ دُنْيَا وَ اَخْرَتِ وَ بَهْشْتِ وَ دَوْزَخِ، وَ سَايَطِ گَوْنَاگَوْنِ دَر هَر مَقَامِ بَرِ كَارِ كَرْد. چُونِ كَارِ بَه خَلْقَتِ اَدَمِ رَسِيْدِ گَفْت «اِنَّيْ خَالِقُ بَشَرًا مِنْ طِيْنِ» خانَهٗ اَبِ وَ گَلِ اَدَمِ مِنْ

می‌سازم. جمعی را مشتبه شد گفتند «خلق السموات و الارض» نه همه تو ساخته‌ای؟ گفت اینجا اختصاصی دیگر هست اگر آن‌ها به اشارت «کن» آفریدم که «إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» این را به خودی خود می‌سازم بی‌واسطه که درو گنج معرفت تعبیه خواهم کرد (همان: ۶۸) در این بخش از کلام نجم الدین هر دو کاربرد استشهاد واژگانی و گزاره‌ای دیده می‌شود.

گاه کاربرد استشهاد گزاره‌ای در خلال سخن به شیوه‌ای غیرمستقیم در ارتباط با متن و صرفاً با مقاصد ضمنی چون تیمن و تبرک جویی، زینت کلام و حتی اظهار اشراف بر آیات قرآن کریم است. در باب سوم در معاش خلق در قیاس بین دو گروه اهل عقل و اهل سعادت و فرجام آیه‌ای را به فراخور معنا به کار می‌برد که کاربرد استشهاد گزاره‌ای است: «پس طایفه‌ای که در معقولات به نظر عقل جولان کردند، و از مرثیات دل و دیگر مراتب خبر نداشتند، و به حقیقت، خود، دل نداشتند، خواستند تا عقل با عقل را در عالم دل و سر و روح و خفی جولان فرمایند. لاجرم عقل را در عقیده فلسفه و زندقه انداختند. اما صاحب سعادت چون از در «وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا» (بقره/۱۸۹) در آید، تخم روح را پرورش دهد بر قانون شریعت این مدرکات او را به کمال رسد، و آنچه در ملک و ملکوت هست از سیصد و شست هزار عالم، بدین مُدرکات ظاهری و باطنی ادراک کند... (همان: ۱۱۸)

برخلاف کاربرد استشهاد واژگانی، استشهاد گزاره‌ای فراوانی بسیاری در کلام نجم الدین رازی دارد و گاه هر دو کاربرد استشهاد واژگانی و گزاره‌ای را در کنار هم به کار برده است بدین معنا که گاه از آیه‌ای یک یا دو واژه و از آیه‌ای دیگر جمله‌ای و یا کل آن را به فراخور معنای مورد نیاز ذکر کرده است، مانند: «آدمی را این تشریف نه بس باشد که حضرت خداوندی آسمان و زمین و هرچ در وی است به شش شبانه‌روز آفریدند که «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» (اعراف/۵۴) و دران تشریف «بیدی» (ص/۷۶) ارزانی نداشت با آنک عالم کبری بود. اینجا آدم را که عالم صغری بود می‌آفرید حواله به چهل

روز کرد، و تشریف خلعت «بیدی» ارزانی داشت، تا بی خبران بدانند که آدمی را با حضرت عزت اختصاصی است که هیچ موجودات را نیست (همان: ۸۱)

۲-۲-۳. کاربرد تفسیری آیات در مرصادالعباد

نجم الدین رازی در کتاب مرصادالعباد در کنار کاربرد بلاغی و استشهادی قرآن به تفسیر و شرح برخی از آیات در خلال مبحث خویش نیز پرداخته است. این ارائه تفسیر گاه به شیوه‌ای مستقیم صورت گرفته است و گاه هدف و مقصود مؤلف ارائه تفسیر نبوده است اما کلام او می‌تواند شرح و تفسیری برای بخش و یا کلیدواژه‌ای از آیات قرآن باشد. با واکاوی این متن ۴ روش تفسیری بر مبنای الگوی نظری پژوهش مشاهده می‌شود که عبارتند از: اجتهادی قرآنی، اجتهادی روایی، اجتهادی ادبی و اجتهادی باطنی.

تعداد آیات تفسیر شده به شیوه مستقیم در مرصادالعباد (۶۴ مورد از ۸۴۲ مورد) بیانگر این است که هدف اصلی مؤلف ارائه تفاسیر عرفانی از آیات قرآن کریم نیست. در شیوه و روش تفسیری وی نیز رد پای اجتهاد در تفسیر دیده می‌شود و مؤلف هر آن جایی قصد ارائه تفسیر داشته است، اغلب با تمسک به کشف و شهود عارفانه که منبع اصلی روش اجتهاد باطنی است تفسیر خود را در ۵۲ مورد ارائه داده است. و موارد اندکی نیز با استمداد از سایر آیات قرآن کریم و احادیث نبوی نیز به ارائه تفسیر کوتاهی از قرآن به شیوه اجتهادی قرآنی ۱ مورد و اجتهادی روایی ۵ مورد پرداخته است. هم چنین در ۶ مورد نیز تفسیر اجتهادی بر مبنای مباحث ادبی ارائه داده است.

در ۲۱۷ مورد از کاربرد آیات قرآن کریم سخنان نجم الدین رازی می‌تواند کارکرد تفسیری داشته باشد و در ۲۱۵ مورد در حکم تفسیر اجتهادی باطنی غیرمستقیم و یا تفسیر معکوس است و تنها ۲ مورد تفسیر اجتهادی با منابع روایی و مباحث ادبی است.

۱) اجتهادی قرآنی

در روش تفسیری اجتهادی قرآنی برای شرح و تفسیر بیشتر آیات از سایر آیات قرآن کریم کمک گرفته می‌شود و به شرح و تفسیر آیه مورد نظر پرداخته می‌شود. کاربرد این شیوه در بین مفسران متقدم بسیار کمرنگ‌تر از مفسران معاصر است و این شیوه تفسیری امروزه جایگاه ویژه و پررنگ‌تری دارد. نجم الدین رازی نیز تنها یک بار به شیوه‌ای نزدیک به این روش اجتهادی قرآنی در فصل سیزدهم در بیان کیفیت ذکر گفتن و شرایط و آداب آن به بخشی از آیه ۲۰۰ سوره مبارکه بقره اشاره می‌کند و در تفسیر بیان کیفیت ذکر آیه ۲۰۵ سوره مبارکه اعراف را ذکر می‌کند: «قال الله تعالى «فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا». و قال تعالى «وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ». و قال النبي صلى الله عليه وسلم «سَيُرُوا سَبَقَ الْمَفْرُودُونَ» قِيلَ وَمَنْ هُمْ رَسُولُ اللَّهِ قَالَ الَّذِينَ «اهْتَرَوْا بِذِكْرِ اللَّهِ حَتَّى وَضَعَ الذِّكْرُ أَوْ زَارَهُمْ وَوَرَدُوا الْقِيَمَةَ خَفَافًا». بدانکه ذکر بی‌آداب و شرایط گفتن زیادتی مفید نبود، اول به ترتیب و آداب و شرایط قیام باید نمود. و مرید صادق را چون درد طلب و داعیه سلوک این راه پدید آید نشانش آن است که با ذکر انس گیرد، و از خلق وحشت، تا از همه روی بگرداند، و در پناه ذکر گریزد که «قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ» و چون بر ذکر مواظبت خواهد نمود که اساس بر توبه‌ای نصوص نهد از جمله معاصی» (همان: ۲۷۱)

در کاربرد تفسیر اجتهادی قرآنی شرح آیات، با سایر آیات الهی است و نیز اگر از روایات و یا حتی سخنان سایر عرفا استفاده شده است نکته اصلی و کلیدی در تفسیر آیه، به‌وسیله سایر آیاتی که با اشتراکات چه در لفظ و چه در معنا به ذهن مؤلف متبادر می‌شوند، مطرح می‌شود و حضور سایر منابع نیز در جایگاه تأکید است. البته این روش تفسیری در مرصادالعباد کم و نادر و همین امر دلالتی بر عدم اقبال عرفا به این شیوه تفسیری است.

۲) اجتهادی روایی

در تفسیر قرآن با روش اجتهادی روایی، معیار اصلی تفسیر روایات نبوی (ص) و روایات اهل بیت (ع) می‌باشد. در مرصادالعباد روش عرفای متقدم و پیش رویی چون قشیری در شرح و بسط موضوعات و مقامات عرفانی دیده می‌شود. او پس از ذکر آیه شریفه قرآن در ابتدای یک فصل یک یا چند روایت نبوی (ص) به نقل از اصحاب و تابعین پرداخته شده است و به مدد این روایات به شرح و تفسیر آیه و یا مقامی که از درون آیه استخراج شده است پرداخته شده است. میزان کاربرد این روش تفسیری نیز بسامد بالایی ندارد اما پس از روش‌های تفسیری اجتهادی باطنی معمولاً بیشترین میزان به کار گرفته شدن را داراست. به عنوان مثال در باب پنجم که در بیان سلوک طوایف مختلف است، فصل چهارم که در بیان سلوک علما از مفتیان و مذکران و قضاة است را با آیه ۱۱ سوره مبارکه مجادله آغاز می‌کند و در شرح آن روایات متعددی از نبی اکرم (ص) ذکر می‌کند: «قال الله تعالی: «وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ». و قال النبي صلى الله عليه و سلم: «العلماء ورثة الانبياء» و قال «علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل». بدانکه علم شریف‌ترین وسیلتی است قربت حق را، و صفت حق است، و بوسیلت علم به درجات علمی می‌توان رسید که «وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ». ولیکن بدان شرط که با علم خوف و خشیت قرین بود، زیرا که سر همه علم‌ها خدای ترسی است، و حق تعالی عالم کسی را می‌خواند که او خشیت دارد و خدای ترس بود که «انما یخشى الله من عباده العلماء». و هرچند که علم می‌افزاید، خشیت می‌افزاید. چنانکه خواجه علیهم السلام فرمود «انا اعلمکم بالله و اخشیکم منه» و نشان خشیت آن است که بدان علم کار کند، و آن را وسیلت درجات آخرت سازد، نه وسیلت جمع مال و اکتساب جاه دنیاوی و تمتعات بهیمی. و هر کس که بدان عمل نکند، و وسیلت مال و جاه دنیاوی سازد، او جاهل است به حقیقت، نه عالم. و حق تعالی مثل او حاشا به دراز گوش زده است که «مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْإِصْحَارِ إِذْ أُسْفِرُوا». و علم

میراث انبیاست علیهم السلام «وَأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ كَمْ يورثوا دیناراً و لا درهماً و لکنهم یورثوا العلمَ فَمَنْ أَخَذَ بِهِ فَقَدْ أَخَذَ بِحِطِّ وافر» (همان: ۴۸۰).

نجم الدین رازی در برخی موارد (۶ مورد) به روش تفسیری اجتهادی روایی و به مدد روایات نبوی (ص) به شرح برخی مفاهیم درون آیه و یا مفهوم کلی آیه پرداخته است. نکته قابل توجه و برجسته در کتاب مرصادالعباد و در سایر کتب عرفای متقدمی چون قشیری و هجویری این است که این روش تفسیری محدود به روایات نبوی (ص) نمی‌باشد و مؤلف از سایر اقوال بزرگان و عرفای برجسته گذشته و یا هم عصر نیز در شرح آیه و کلید واژ [اصلی آن بهره می‌برند و به آن استناد می‌کنند. که در مقایسه با روش‌های دیگر فراوانی اندکی دارد.

۳) اجتهادی ادبی

همان‌طور که گذشت در روش تفسیری اجتهادی ادبی به علم لغت، صرف و نحو، معانی، بیان و بدیع و... پرداخته می‌شود و مفسران در این روش اهتمام اصلی را در اجتهاد در تفسیر بر مبنای مباحث ادبی گذاشته‌اند. در مرصادالعباد هرچند اندک اما گاه این شیوه تفسیری که بر اساس مباحث ادبی و علم لغت است دیده می‌شود. به عنوان نمونه در بخش پایانی کتاب که به ده صفت ذمیمه و آفت که در مال و جاه دنیا حاصل است می‌پردازد غالباً بعد از ذکر آیه به معنی لغوی آن پرداخته است: «سیم اعراض است که «وَ إِذَا أَنْعَمْنَا عَلَی الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَ نَأَى بِجَانِبِهِ» (اسراء/ ۸۳) و اعراض روی از خدای گردانیدن است، و بهوا مشغول شدن، و کفران نعمت کردن (همان: ۵۰۳) و در ادامه شرح همین صفات بیان می‌دارد که: «ششم تکاثر است که «أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ» و تکاثر مباحث نمودن و لاف زدن است به بسیاری مال و از خدای غافل شدن (همان: ۵۰۴)

۴) اجتهادی باطنی

روش تفسیری اجتهادی باطنی که در سایر کتب تفسیری به روش تفسیر عرفانی، تفسیر اشاری، رمزی و... نیز نامیده می‌شود، بالاترین میزان کاربرد و بسامد را در روش‌های تفسیری در ادب عرفانی و در کتاب مرصادالعباد دارد. مفسر و یا مؤلف کوشش می‌کند که به شرح و تفسیر معانی باطنی آیه بر مبنای کشف و شهود پردازد و در این مسیر اغلب تلاش دارد تا با عنایت و توجهی ویژه به آیات و روایات و اقوال سایر مشایخ و اولیاء تصوف، تفسیری دقیق و عمیق‌تر از معانی باطنی آیات ارائه دهد. حضور ۵۲ مورد تفسیر اجتهادی باطنی و بیش از ۲۲۰ مورد اجتهادی باطنی معکوس خبر اقبال فراوان به این شیوه تفسیری رامی دهد و گویا ذهن و زبان رمزآلود و باطن جوی عارف با این شیوه سازگاری فراوان‌تر دارد. نجم الدین رازی فصل دوم از باب دوم که در شرح ملکوتیان و مدارج آن است را با آیه ۸۳ سوره مبارکه یاسین آغاز می‌نماید و به شرح اجتهادی باطنی مراتب و حقیقت ملک و ملکوت می‌پردازد: «قال الله تعالی: «فَسُبْحَانَ الَّذِي يَدِيهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ». و قال النبي صلى الله عليه و سلم: «اول ما خلق الله العقل». «بدانک چنانک مبدأ عالم ارواح روح پاک محمدی علیه‌الصلوة و السلم آمد بدان شرح که در فصل سابق برفت، مبدأ عالم ملکوت عقل کل آمد، و ملکوت باطن جهان باشد، ظاهر جهان را ملک خوانند باطن جهان را ملکوت. و به حقیقت ملکوت هر چیز جان آن چیز باشد که آن چیز بدان قایم باشد، و جان جمله چیزها به صفت قیومی خداوند تعالی قایم است چنانک فرمود «يَدِيهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ» و هیچ چیز به خود قایم نیست الا ذات پاک خداوندی جل جلاله. و ملکوت هر چیز مناسب آن چیز باشد چنانکه می‌فرماید «أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» ملکوت آسمان مناسب آسمان و ملکوت زمین مناسب زمین. اما ملکوتیات اگرچه بر انواع است ولیکن جمله بر دو قسم است: قسمی از قبیل عالم ارواح است، و آن هم بر دو نوع است علوی و سفلی، علوی چون ارواح انسان و ملک، و سفلی چون ارواح جن و شیاطین و حیوان. و روح نامیه، و مبدأ و منشأ این قسم روح محمدی است علیه‌الصلوة و السلم چنانک شرح آن برفت (همان: ۴۶)

در همین باب کمی جلوتر آیه ۷۰ سوره مبارکه اسراء را ذکر نموده و تفسیر اجتهادی باطنی برای بر و بحر بیان می‌کند: «آمدیم با سر» و «حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ»، بر عالم ملک است و بحر عالم ملکوت، چنانکه هر کجا بر است بر روی بحر است، هر کجا ملک است بر روی ملکوت است. یعنی آدمی را در ملک و ملکوت ما برگزفیم، بدان معنی که اگر ملک است و اگر ملکوت از پرتو نور روح و عقل او آفریدیم، تا هر چه ذوات روح‌اند حیات از پرتو نور روح او دارند از ملک و جن و شیطان و حیوان، و هر چه ذوات نفوس‌اند از کواکب و افلاک و آسمان و زمین و عناصر و جماد و نبات جمله مایه نفوس از نتیجه عقل او دارند (همان: ۵۰)

و یا در فصل هفتم باب سوم در بیان تصفیة دل بر قانون طریقت می‌گوید که «قال الله تعالی: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ» (۳۷ /) و قال النبی صلی الله علیه و سلم: «إِنَّ فِي جَسَدِ ابْنِ آدَمَ لَمِضْعَةً إِذَا صَلَّحَ صَلَّحَتْ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ وَإِذَا فَسَدَتْ فَسَدَتْ بِهَا سَائِرُ الْجَسَدِ إِلَّا وَهِيَ الْقَلْبُ.» «بدانک دل در تن آدمی بمثابت عرش است جهان را، و چنانکه عرش محل ظهور استوای صفت رحمانیت است در عالم کبری، دل محل ظهور استوای روحانیت است در عالم صغری. اما فرق آن است که عرش را بر ظهور استوای صفت رحمانیت شعور نیست و قابل ترقی نیست تا محل ظهور استواء صفات دیگر گردد، و دل را شعور پدید آید و قابل ترقی باشد» (همان: ۱۸۷)

شیوه تفسیری اجتهادی باطنی یکی از پرکاربردترین روش‌های تفسیری در مرصادالعباد است. وی بر مذاق مکتب عرفانی خویش به ذکر آیات و ارائه تفسیری بر مبنای شهود و مکاشفه می‌پردازد که البته گاه به صورتی مستقیم تفسیر خود را ارائه می‌دهد و در غالب اوقات هم مشاهده گردید که قصد مؤلف ارائه‌ی تفسیر اجتهادی باطنی مستقیمی از این آیه و یا کلید واژه‌ای از آن نیست اما سخنان او می‌تواند در حکم تفسیری برای آن آیه و یا کلید واژه‌ای از آن باشد که عنوان تفسیر اجتهادی غیرمستقیم و یا تفسیر معکوس بر آن نهاده شد. به عنوان مثال در باب سوم که معاش خلق است در فصل اول که

بیان حجب روح انسان از تعلق قلب و آفات آن است به مراتب سیر روح اشاره می‌کند که می‌تواند در حکم تفسیری اجتهادی باطنی برای آت به کار رفته باشد: «(انسان) و اگر قصد مراجعت کند و بهمان راه که آمده است باز گردد مرتبه ایقان است، و اگر به وطن اصلی باز رسد مقام احسان است، و اگر از وطن اصلی در گذرد سر حد عتبه عرفان است، و بعد ازین نه حد وصف و عالم بیان است] و اگر آن محبت نجیب و طلب مراجعت نکند و دل درین جهان بندد نشان بی-ایمانی است «و لکنه أخذ إلى الأرض و أتبع هواه فمثله كمثل الكلب» (اعراف/۱۷۶) هر که درین حجب بماند و درد برداشت این حجبش نباشد در خسران ابدی «و العصر إن الإنسان لفرح خسر» (عصر/۲-۱) بماند قسم یاد می‌کند که روح انسانی به واسطه تعلق قلب مطلقاً به آفت خسران گرفتار است، الا آن کسانی که به واسطه ایمان و عمل صالح روح را ازین آفات و حجب صفات قلبی خلاص داده‌اند تا به مقر اصلی آمدند (همان: ۱۰۴). خسران را در این آیه تعلق روح به قالب و ماندن در حجاب و نداشتن درد برداشتن حجب ظلمانی می‌داند.

و یا در فصل پنجم همین باب سوم در بیان تربیت قالب انسان بر قانون شریعت همین نوع تفسیر غیرمستقیم حضور دارد: «و اما زکوة تزکیت نفس کند از صفات حیوانی، و او را متصف کند به صفات حق، زیرا که صفت حیوانی آن است که جمع کند و به کس ندهد. و آدمی را از جمع کردن چاره نیست، و اگر ازان چیزی به ندهد در آرایش صفت حیوانی بماند. می‌فرماید زکوة بده تا ازان آرایش پاک شوی که «خذ من أموالهم صدقة تطهرهم و تزکیهم بها» (توبه: ۱۰۳) و به صفات حق موصوف گردی، که جود و عطا صفت حق تعالی است «فأما من أعطى و اتقى. و صدق بالحسنى. فسيسره ليسرى» (لیل: ۷-۵) تقوی و تصدیق از صفات بندگی است، اما اعطا از صفات خداوندی است (همان: ۱۶۹)

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی کمی و کیفی کاربرد آیات قرآن مرصادالعباد پرداخته است. نثر نجم الدین در مرصادالعباد یکی از دل‌نشین‌ترین و شورانگیزترین آثار عرفانی است که

اگر این کتاب را در دایره شاهکارهای ادبی بیاوریم درست و به جا عمل نموده ایم. کاربرد فروان و متنوع از آیات قرآن کریم در مرصادالعباد به حدی است که شاید در مقام مقایسه با سایر آثار شاخص منثور هم عصر بتوان گفت در مقام نخست قرار دارد. در این اثر ارزشمند در مجموع ۸۴۲ بار به آیات قرآن اشاره شده است ۵۶۱ مورد کاربرد بلاغی داشته است در حدود ۲۶۷ مورد هم از آیات قرآن تفسیر به شیوه مستقیم و غیرمستقیم ارائه شده است.

آنچه از متن نجم الدین رازی برداشت می شود این است که در بیشتر موارد قصد تفسیر کلام وحی را ندارد ولی شیوه او در هنگام ارائه تفسیر این گونه است که در آغاز برخی فصول نخست ذکر آیه و بیان روایت نبوی (ص) و سپس بیان شرح و تفسیر آیه به شیوه های گوناگون که البته غالباً اجتهادی باطنی (۵۲ مورد) است. کاربرد تفسیری غیرمستقیم در مرصادالعباد فروان یافت می شود، حدود (۲۱۵ مورد) نمونه یافت شد که هدف مؤلف بیان تفسیر نیست اما سخن او می تواند کارکرد تفسیری داشته باشد و در حکم تفسیر اجتهادی باطنی است. در ارائه تفسیرهای اجتهادی باطنی نیز به سبک رساله قشیریه که نخست ذکر آیه و سپس روایتی نبوی (ص) است عمل نموده است اما از اقوال مشایخ عرفان مانند قشیریه استفاده ننموده است. در برخی موارد شیوه های تفسیری دیگری چون اجتهادی قرآنی (۱ مورد) و روایی (۵ مورد) و ادبی (۶ مورد) نیز می توان دید و تفسیر باطنی محض در کتاب او به ندرت دیده می شود و این خود بیانگر همان دقت نظر و احتیاط نجم الدین رازی در بیان تفسیر عرفانی است. گاه در سبک ارائه او یک نوع تلفیق روش های تفسیری روایی، قرآنی و اجتهادی نیز دیده می شود. هم چنین در بررسی تفاسیر اجتهادی باطنی او تأویلات ضابطه مندی ارائه شده است.

کاربرد بلاغی و استشهادی در متن مرصادالعباد به گونه ای است که آیات الهی با متن ممزوج شده است و غالباً برای تأکید و یا در سیاق جمله و برای اتمام معنا از بخشی از آیه و یا حتی واژه ای از آن استفاده می کند. که این نوع کاربرد بسامد بسیار بالایی دارد.

استشهاد واژگانی (۴۱ مورد) و استشهاد گزاره‌ای نیز (۵۲۰ مورد) استخراج شد. گاه در خلال شرح و بیان یک فصل و در یک بند از هر دو مورد استشهاد واژگانی و گزاره‌ای استفاده نموده است.

یادداشت‌ها

۱. مکتب اجتهادی جامع و مکتب اجتهادی باطنی در جلد چهارم کتاب مکاتب تفسیری جای دارد که هنوز تألیف نشده است و تعاریف این بخش طی مصاحبه‌ای با جناب آقای حجت الاسلام بابایی تنظیم شده است.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. اجیه، تقی، و قادری، فاطمه. (۱۴۰۰). «کارکرد بلاغی و ساختاری آیه ۱۷ سوره انفال در شرح التعرف و مرصادالعباد با رویکرد بینامتنیت». *فنون ادبی*، ۱۳(۱) (پیاپی ۳۴)، ۵۹-۷۶.
۲. احمدی پور اناری زهرهی و جعفری کمانگری، فاطمه. (۱۴۰۱). «کارکردهای ادبی و معنایی اسمای الهی در عبارت‌های فارسی مرصادالعباد». *متن شناسی ادب فارسی* ۱۴(۲)، ۶۹-۸۱.
۳. اسماعیل پور، محمد مهدی. (۱۳۹۵). «قرآن و حدیث، الهام بخش آرای عرفانی نجم الدین رازی در مرصادالعباد». *فصلنامه انوار معرفت*، ۴(۲)، ۷۵.
۴. بابایی، علی اکبر. (۱۳۸۱). *مکاتب تفسیری*. ناشر سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی - تهران ایران.
۵. حیدری حسن. (۱۳۹۴). «پیوند آیه‌ها و آرایه‌ها در مرصادالعباد». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی - قرآنی* ۲(۴) ۱۱۳-۱۳۳.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. زیر نظر محمد معین، جعفر شهیدی؛ [با نظارت] موسسه لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ: روزنه.
۷. ذهبی، محمد حسین. (ق ۱۳۸۱). *التفسیر و المفسرون*. جلد ۱. القاهرة: دار الکتب الحدیثه.
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۶۲). *مفردات الفاظ القرآن*. بیروت: دار القلم.

۹. رضایی اصفهانی محمدعلی. (۱۳۸۲). **درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن (منطق تفسیر قرآن)**. تدوین دفتر تدوین متون و برنامه‌ریزی درسی مشخصات نشر: قم مرکز جهانی علوم اسلامی.
۱۰. زبیدی، محمد مرتضی. (۱۹۶۶). **تاج العروس**. ج ۷، بیروت: دارصادر.
۱۱. زرعی، زهرا. (۱۴۰۱). «تحلیل بازنمودهای سبکی نثر صوفیانه در مرصادالعباد نجم‌الدین رازی». *عرفان اسلامی (ادیان و عرفان)*، ۱۸(۷۱)، ۳۱۵-۳۲۹.
۱۲. طباطبایی، سیدمحمد حسین. (۱۳۸۲). **المیزان فی تفسیر القرآن**. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۳. علی جولای، الهام. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی شیوه‌های کاربرد آیات در رشحات الغیبیه فی تحقیق طریق الصوفیه، نفثه المصدر، مرصادالعباد و کشف‌المحجوب»، کنفرانس بین‌المللی مطالعات زبان، ادبیات و فرهنگ، ص ۳۷-۵۴.
۱۴. قاسم پوری محسنی و قربانپوری حسین. (۱۳۹۵). «رویکرد حدیثی نجم‌الدین رازی در مرصادالعباد». *حدیث پژوهی* ۸(۲)، ۱۴۷-۱۶۶.
۱۵. قاسم پور، محسن. (۱۳۸۲). «نگاهی به روش‌شناسی تفسیر امامان(ع)». *فصلنامه علمی پژوهشی قیاسات*، ۸(۲۹)، ۲۳۳-۲۴۷.
۱۶. متقی زاده عیسی و خدا یار، ابراهیم. (۱۳۹۵). «مأثورات عربی در متون منشور فارسی (بررسی تطبیقی شیوه‌های اثرگذاری مأثورات عربی در متون منشور فارسی با تکیه بر ده اثر از سده ۴ تا ۶ ه.ق)». *پژوهش‌های ادبیات تطبیقی*. ۴(۳): ۱-۲۵.
۱۷. محمدی مهر، غلامرضا. (۱۳۹۸). روش تحلیل محتوا (راهنمای عملی تحقیق)، تهران: دانش‌نگار.
۱۸. مظفری، حسین. (۱۳۹۶). «ضوابط تأویل عرفانی قرآن کریم». *فصلنامه انوار معرفت*، ۷(۲)، ۲۳-۳۳.
۱۹. معرفت، محمدحادی. (۱۳۷۹). **علوم قرآنی**. تهران: مؤسسه فرهنگی التمهید و سمت.
۲۰. نیل‌ساز، نصرت و بابا احمدی میلانی، زهره. (۱۳۹۵). «گونه‌شناسی استشادهای قرآنی خطبه فدکیه». *سراج منیر*، ۷(۲۳)، ۳۱-۵۴.
۲۱. هادی، روح‌الله، و وزیر زاده، محمدباقر. (۱۳۹۶). «شناخت و تحلیل چگونگی تفسیر آیات قرآن در متون نثر عرفانی غیر تفسیری پارسی». *مطالعات عرفانی*، ۱۳(۱)، ۱۷۷-۱۹۹.
۲۲. یزدان‌پناه، سید یدالله. (۱۳۹۲). «بررسی اصول و مبانی تأویل عرفانی از منظر روایات». *فصلنامه انوار معرفت*، ۳(۱)، ۷-۲۴.